

KIRIK JA KOOL SIBERI EESTI ASUNDUSTES

Aivar JÜRGENSON

Ajaloo Instituut. Rütli 6, 10130 Tallinn; aivar20@mail.ee

Siberi eesti asundused, mis tekkisid 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses väljasaadetute ja vabatahtlike väljarändajate kogukondadena, on võõrkultuuri keskkonnas säilitanud pikkade aastakümnete jooksul omanäolisuse. Siberi eestlaste identiteedi kujunemises on usul ja kooliharidusel olnud märkimisväärne koht. Asunduste usu- ja hariduselu tihe seotus tingis nimetatud kahe kultuurivaldkonna paralleelse käsitlemise ka siinses artiklis. Etnoloogilist vaatlusviisi järgides on allikmaterjali valikul suuremat rõhku pandud asunike Eestisse saadetud ning siinses ajakirjanduses avaldatud kirjadele. Kasutatud on ka autori poolt Siberi eesti asundustes kogutud materjale.

LUTERI KIRIK VENEMAAL

Siberi eesti asunike usuelu on olnud seotud emamaa Eestiga. Asunike vanalt kodumaalt pärit luterlik kasvatus ning sakramentide ja usutunnistuse olulisus identiteedi kujunemises kuni selleni, et naabrid on eestlaste usku seostanud nende rahvusega (vrd. luterlus kui *eesti usk*), mõjutasid asunduste usuelu ja hoidsid asunike pilgud emamaa küljes. Ühelt poolt eesti asunike juured, teiselt poolt kogu Venemaa luterliku kiriku seotus Baltikumiga on need pidepunktid, mida peab arvestama eesti asunike usu- ja sealtkaudu ka hariduselu vaatlusel. Sissejuhatuseks väike pilguheit luteri kiriku arenguloole Venemaal.

Venemaa kahel peamisel luterlikul konsistoriaalpiirkonnal – Moskva ja Peterburi omal – oli kuni Esimese maailmasõjani ühine ajalugu Baltikumi evangeelse luterliku kirikuga. Moskva esimese luterliku koguduse asutasid Liivimaa luterlased vaid mõni aastakümme pärast reformatsiooni algust. Venemaa luteri kiriku korralduse ja ka 1832. aasta kirikuseaduse väljatöötamisel oli Baltikumi kirikutegelastel otsustav osa. Ja ehk olulisima seosena tuleb välja tuua tõsiasi, et suurem osa Venemaal tegutsenud luterlikest kirikuõpetajatest, kelle hulgas oli alates 19. sajandi teisest poolest ka arvestatav hulk eestlasi, oli lõpetanud Tartu ülikooli usuteaduskonna.¹ Kui 1810. aastal asutati Venemaal võõraste konfessioonide usu-

¹ Roemmich, H. Die evangelisch-lutherische Kirche in Russland in Vergangenheit und Gegenwart. – Rmt.: Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlanddeutschen. Evangelischer Teil. Koost. J. Schnur. Stuttgart, 1978, 1, 14.

asjade ülemvalitsus eesotsas vürst Aleksander Golitsõniga, jäi selle käsutusalasse ka luteri kirik. Nikolai I määrusega 22. maist 1828 asutati Venemaa evangeelse luterliku kiriku seaduse väljatöötamise komitee, mida juhtis senati liige krahv Thiesenhausen. Peaaegu kõik selle komitee liikmed olid Läänemere provintsidest. Nende provintside esindajad kaitsesid seadust välja töötades innukalt omaaegset Rootsist ülevõetud ja Peeter I poolt tunnustatud kirikuseadust koos kõigi selle privileegidega. 28. detsembril 1832 kirjutas Nikolai I projektile alla ja jõustus Venemaa evangeelse luterliku kiriku seadus.² Selle kohaselt seisis kiriku eesotsas kindralkonsistoorium, mis koosnes ilmalikust esimehest ja vaimulikust asetäitjast – kindralsuperintendentist, lisaks oli kindralkonsistooriumis veel kaks vaimulikku ja kaks ilmalikku kaasistujat. Enamasti oli kindralkonsistooriumi esimeheks keegi Balti aadelkonnast. Kui Läänemere provintsidest säilisid uue kirikuseaduse kohaselt kõik kuus konsistooriumi, jagati kogu ülejäänud Venemaa vaid kahte konsistoriaalpiirkonda: Moskva ja Peterburi. Konsistooriumide isikkoosseis oli sarnane kindralkonsistooriumi omaga. Moskva konsistoriaalpiirkonna koosseisu jäid luteri kogudused Moskvast, Kesk-Venemaal, Uuralis ja Siberis. Nii oli siis loodud organisatsioon, mis haaras kõiki Venemaa luterlikke kogudusi.³ Venemaa luterlike koguduste liikmed olid peamiselt saksa, läti, eesti või soome rahvusest. Eestlaste suht- ning absoluutarv oli mõnes piirkonnas üsnagi suur. Nii kuulus 1912. aasta seisuga Peterburi eesti Johannese kogudusse 17 000 liiget. See oli Peterburi 13 luteri koguduse hulgas suurim, ent sakslaste mitu väiksemat kogudust kokku ületasid liikmete arvult eesti koguduse.⁴ Kindralkonsistooriumi Moskva konsistoriaalpiirkonna haldusalasse jäid eesti kogudused Siberis.

LUTERLUS KUI IDENTITEEDI FAKTOR SIBERI EESTI ASUNDUSTES

Usu seosed väljarändamisega on maailma migratsiooni ajaloos mitmesugused. Ühelt poolt usk väljarändamise ajendina: prantsuse hugenotid Šveitsis ja Saksamaal, inglise kveekerid Ameerikas, saksa mennoniidid Venemaal – neil ja paljudel teistel usugruppidel tekkis emamaa kirikust lahkulöömise järel võõrsil tugev identiteet, mis pani aluse emamaast eemaldumisele vaimses mõttes ka laiemalt. Pietistlikud meeled Läänemere kallastel 19. sajandil heitsid kiriku müüride pihta vahedaid kriitikanooli ning lahtiütlemine kirikust oli päevakorral siingi. Kuivõrd kirik oli üks olulisi ideoloogilisi pidepunkte kristlikult mõtleva inimese elus, siis võis sellest eraldumine kaasa tuua teistegi seoste kadumise, sealhulgas kodumaalt lahkumise. Usulistest ideedest kantud väljarändamisliikumised, mille sihiks oli Samaara või Turkestan, erutasid 19. sajandi teisel poolel paljude meeli.

² Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе, VII. 1832. Санкт Петербург, 1833, 956.

³ Roemmich, H. Die evangelisch-lutherische Kirche in Russland, 14–18.

⁴ Amburger, E. Geschichte des Protestantismus in Russland. Stuttgart, 1961, 123–125.

Teiselt poolt tunneb ajalugu näiteid väljarännete kohta, milles usu osa on sootuks teistsugune. Majanduslikel või sotsiaalsetel ajenditel kodumaalt lahkunute jaoks säilib kodumaa sageli oma vaimse mõju. Maailmapilt ja igapäevamoraal on tavaliselt olnud koloonia algusaegadel emamaa omadega identsed. Nii säilib kultuuriline ühtsus. Näiteid on toodud selle kohta palju, alustades Vana-Kreeka suhetest kolooniatega ja lõpetades Ameerika asumaade kirikueluga.⁵

Siberi eestlased kuulusid just viimasesse väljarändajate kategooriasse. Peamiselt oli tegu 19. sajandi keskpaigas ja hiljem väljasaadetute ja nende omastega, kellele mitme voona järgnevatel kümnenditel lisandus neid, kes sotsiaal-majanduslikel põhjustel kodumaalt lahkusid. Rahvuslik-keelelise kuuluvuse kõrval oli Siberi eestlaste identiteeti kujundavaks teguriks vaieldamatult ka luteri usk. Ühtekuuluvus, mida tunti teiste luterlaste suhtes, olgu nad siis oma rahvusest või teisest, on selle kohta ilmekas tõend. Asundustest saadetud kirjades kohatav määratlus *meieusulised*⁶ leiab kasutamist ka tänapäeval ning tähistab luterlikke rahvusgrupe, kes olid koondatud ühistesse kirikukihelkondadesse, mida Siberis oli kuus: Tobolsk (1907. aastal 6000 liiget, neist 1600 sakslast, 2400 lätlast, 1600 eestlast), Omsk (1907. aastal üle 7000 liikme, neist 3600 sakslast, 3000 eestlast, 1000 lätlast), Ülem- ja Alam-Bulanka (1904. aastal 5041 liiget), Irkutsk (1907. aastal 900 liiget, neist 1905. aastal 485 sakslast, 180 eestlast, 150 lätlast, 60 soomlast, 6 rootslast, 1 leedulane, 15 slovakk, 10 taanlast, 1 hollandlane, 1 neeger), Vladivostok (1904. aastal 3148 liiget, 1905. aastal 1715 sakslast, 693 lätlast, 673 eestlast, 36 soomlast, 26 rootslast, 11 armeenlast) ja Tomsk–Barnaul (1905. aastal 2500 sakslast, 2500 eestlast, 500 lätlast). 1916. aastal asutati eelmiste kõrvale Slavgorodi kirikukihelkond Altais. Kirikukihelkondadesse kuuluvate koguduseliikmete rahvuslik koosseis oli kirju, hõlmates peamiselt eestlasi, sakslasi, soomlasi ja lätlasi. 1907. aasta seisuga olid Moskva konsistoriaalpiirkonna liikmete hulgas üle poole sakslased, kellele järgnesid lätlased, eestlased ja soomlased.⁷

Kirikukogudused olid ühes külas elavatel luterlikel rahvusgruppidel tihti ühised. Koos ehitati ka kirikuid. Jenissei kubermangu Ülem-Suetuki külakiriku ehitamiseks tehti korjandus nii külas kui ka naabruses paiknevates ja eri rahvusest asunikele tööd andvates kullakaevandustes. Kullakaevajate annetuste eest ostetud viiepuudane kirikukell⁸ kutsus edaspidi mitme aastakümne jooksul jumalateenistusele. Lääne-Siberis Omi asunduses oli 19. sajandi lõpuni kolme küla elanike –

⁵ Vt. näit. **Dipper, Chr.** Siedleridentität: Voraussetzungen, Kriterien und Ergebnisse eines komparatistischen Versuchs. – Rmt.: Identität: neun Fallstudien von der Antike bis zur Gegenwart. Koost. Chr. Dipper, R. Hiesland. Frankfurt am Main, 1995, 15jj.

⁶ Virmaline, 1882, 3. juuni.

⁷ **Roemmich, H.** Die evangelisch-lutherische Kirche in Russland, 22–23; **Stumpp, K.** Verzeichnis der ev. Pastoren in den einzelnen deutschen und gemischten Kirchenspielen in Russland bzw. der Sowjetunion, ohne Baltikum und Polen. – Rmt.: Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlanddeutschen. Evangelischer Teil. Koost. J. Schnur. Stuttgart, 1978, 227–229.

⁸ Olevik, 1893, 19. apr.

eestlaste, soomlaste ja sakslaste jaoks läti külas ühine, osalt riigi, osalt abikassa⁹ finantseerimisel ehitatud palvemaja.¹⁰ Ja kui rahvastiku kasv muutis vajalikuks koguduste osadeks jagamise ning seda tehti rahvuslikul printsiibil¹¹, ei lõhkunud see luterlike rahvusgruppide omavahelist ühtekuuluvust. Luterlikud eestlased, lätlased ja soomlased tajusid oma selget erinevust kohalikust vene elanikkonnast ja nii on see osalt püsinud ka 20. sajandi jooksul. Nagu olen oma ekspeditsioonidel mitmeid kordi kuulnud, eelistasid Siberi eestlased veel hiljaaegu abikaasa valikul omausulisi luterlasi muu-usulistele. Riiklik poliitika koondas üheusulisi. Selle tulemusel tekkisid suured luteriusuliste segarahvuslikud kolooniad, nagu Rõškovo (1843), Omi (1860) või Jenissei asundus (1848).¹² Teisalt oli tugev asunike endi kultuuriline ja usuline kokkuuluvustunne, mis tõmbas piiri luterliku *meie* ja mitteluterliku *nende* vahele.

Luterlike asunike unifitseerimise tõttu aeti segi nende rahvus. Nii on eestlasi ja lätlasi Siberis sageli peetud sakslasteks. Kui Esimese maailmasõja päevil hoogustusid Vene impeeriumis saksavastased meeleolud, tekitas see muret teistegi luterlaste hulgas. Kui saksa rahvakoolides kavandati saksakeelse õpetuse kaotamist, muutusid ärevaks ka eesti ja läti asunikud, keda luteri usu tõttu peaaegu sakslasteks peeti, ning tundsid hirmu, et nimetatud aktsioon nendegi koole võib puudutada.¹³

Usk on oluline komponent *meie*-grupi fikseerimisel. Eesti asunikud on luteri usku nimetanud *meie usuks* või *eesti usuks*. Nagu märgivad saksa ümberasuajaid uurinud etnoloogid, peavad Bessaraabia sakslased mõnes asunduses oma usku *saksa usuks*.¹⁴ Usk võib avardada *meie*-grupi piire ka neile, kes muude parameetrite alusel sinna ei mahuks. Kui Eestis kuulusid sakslased eestlaste silmis võõraste kategooriasse, siis mõningate reservatsioonidega võisid neist Siberis konfessionaalse sarnasuse tõttu saada omad.

---

⁹ Koguduste arvu kasvades ning kooli- ja sotsiaaltöö edenedes ei olnud vaesemad kogudused sageli suutelised kõiki kulutusi ise katma. 1859. aastal asutati tsaar Aleksander II liberaalsel valitsusajal Venemaa evangeelsete luterlike koguduste abikassa. Asja initsiaatoriks oli Tartu teoloog Karl Christian Uhlmann, kindralkonsistoriumi vaimulik asepresident. Abikassa vahendid saadi täielikult erasektorist: annetused, korjandused, kingitused ja muu. Abikassa ülesanne oli kirikute, pastoraatide, palvelate ja koolide ehitamine ja eksploatatsioon, vaimulike ülalpidamine, nende reisikulude katmine, finantstoetused koolidele ja kooliõpetajatele, stipendiumid jutlustajate ja õpetajate koolitamiseks. Abikassa toetus mõjus turgutavalt kõikidele koguduse eluvaldkondadele, eriti koolile (**Roemmich, H.** Die evangelisch-lutherische Kirche in Russland, 24–25).

¹⁰ Olevik, 1897, 16. sept.

¹¹ Näiteks soome–eesti segaasustusega Ülem-Suetukis kasvas 19. sajandi lõpuks eestlaste arv ning ületas soomlaste oma, mille järel eraldati 1892. aastal konsistoriumi otsusega eesti kogudus soome kogudusest.

¹² **Nigol, A.** Eesti asundused ja asupaigad Venemaal. Tartu, 1918, 41jj.

¹³ Tallinna Teataja, 1915, 2. märts.

¹⁴ **Bausinger, H., Braun, M., Schwedt, H.** Neue Siedlungen. Volkswundlich-soziologische Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts. Stuttgart, 1959, 191.

Meie keel, meie rahvus, meie tava – need on piirikivid omade ja võõraste vahel. Sinna hulka kuulub ka *meie usk*. Usu olulisust võõrkultuuri keskkonnas põhjendab Hermann Bausinger usu rolliga enesemääratluses: asukohamaal valdavast konfessioonist erinevasse konfessiooni kuuluja võib hakata end defineerima oma konfessiooni kaudu. See enesedefineerimine omakorda stabiliseerib ta religioosset käitumist.¹⁵ Usk on seejuures võrreldav teiste identiteedi komponentidega, konkreetsetes ajaloolistes oludes võib selle mõju olla kohati ülekaalukas ning sellest võib saada oluline lüli emamaaga sidumisel. Kui 19. sajandi keskel koondati Siberis luteri usutunnistusega väljasaadetud ühistesse kolooniatesse, siis oli küll tegu kõrgemalt poolt tulnud korraldusega, see aga oli ajendatud otsesest vajadusest: väljasaadetutel oli tarvis kirikut, mis on neile tuttav vanalt kodumaalt. Tuleb arvestada tõsiasjaga, et inimesed ei kaotanud väljasaatmise tõttu mitte üksnes oma sünnimaad, vaid nad jäeti ilma ka emakeelest ja jumalateenistusest. Viimase rolli traditsioonilises ühiskonnas ei tohi alahinnata. Valdavalt luterliku taustaga väljasaadetutele ja hiljem vabatahtlikele väljarändajatele seostus nende kodumaa-pilt kodumaa usu ja kirikuga, mis viis selleni, et võõrsil end sisse seades, n.-ö. uut kodumaad luues nähti selle loomuliku osana ka harjumuspärast kirikut. Priit Pirsko nendib väljarännanute kirjadest kokkuvõtteid tehes, et usuline ahistamine on neis üks levinumaid kaebusi.¹⁶ Paljudes asunikukirjades ning reportaažides Siberist räägitakse igatsusest, mida sealsed elanikud tunnevad kiriku ja kirikuõpetaja, s.t. omakeelse jumalateenistuse järele, aga ka Eestimaale mahajäänud kodukoguduse ja -kiriku järele.¹⁷ Samuel Sommer, eesti asunduste entusiast ja seltskonnategelane, on rõhutanud asunduste kiriku tähtsust: "Asunduste kirikul ja palvemajal on praegugi suurem tähtsus, kui kodumaal harilikult nende sõnade all mõistetakse..." Ta näeb kirikut ka rahvustunde värskendajana.¹⁸ Seesugust mõtet on korranud teine asunduste aktivist August Nigol.¹⁹

Ümberasujate poolt võõrsile kaasatoodud usu säilimise oluline tegur on side emamaaga. Peipsi-tagused eesti asunikud käisid üks kord aastas üle järve kodukirikus armulaul ja noored leeris ja laulatusel.²⁰ Tuhandete kilomeetrite kaugusele jäävas Siberis tuli leida teised viisid ühenduse pidamiseks. Kuid sealeski usuelus oli emamaa oluline. 1857. aastal kirjeldab Irkutski linna õpetaja Kossmann usuolu Jenissei kubermangu Ülem-Suetuki külas: "Ilma et minna sönn lausund, töid omma lauloramatu kasa. Piddasime nüüd omma öhtopalvet laulmisse ning luggemissega. 5,000 versta maad Livlandist ärra kuulsin nüüd

¹⁵ **Bausinger, H.** Aussiedler und Ausländer. – Rmt.: Kultur anthropologisch. Eine Festschrift für Ina-Maria Greverus. Koost. Chr. Giordano. Frankfurt am Main, 1989, 223.

¹⁶ **Pirsko, P.** Sangastest Samaarasse ja Siberisse. – Rmt.: Bergid ja Sangaste. Lehekülgi Sangaste kihelkonna ajaloost. Tartu, 1994, 89.

¹⁷ Näit. Tallorahva Postimees, 1857, 5. juuni; Eesti Postimees, 1874, 20. veebr.

¹⁸ Tsiteeritud raamatust: **Nigol, A.** Eesti asundused ja asupaigad Venemaal, 82.

¹⁹ Samas, 84.

²⁰ **Arens, I.** Eestluse tekkest Peipsi taga ning ta hävitamisest kommunistliku režiimi ajal 1917–1941. – Rmt.: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, VI. Stockholm, 1958, 116.

neidsamma laulu, mis seal igga Jummalala pühhapäval laultakse, ja minno südda roõmustas sest ärraütlemata kombel. Rahvas laulsid vägga heäste, ja vessi tükkis mo silmasse."²¹ Vana kodumaa kirikulaulud, mis õpetaja Kossmanni liigutasid, on olnud asunike jaoks oluline side päritolumaaga.

Konfessioon, mis emamaal kuulub enesestmõistetavate nähtuste hulka, omandab siirdlasühiskonnas erilise tähenduse. Kui 19. sajandi keskpaigas leidis Eestis aset usuvahetusliikumine, mille käigus paljud astusid õigeusu kiriku liikmeks, siis oli see eelkõige ajendatud majanduslikest ja sotsiaalsetest vastuoludest ühiskonnas ning soovist elujärge ja sotsiaalset positsiooni parandada. Peamiselt üherahvuselisises ja ühekeelses ühiskonnas ei kujutanud see protsess ohtu eestlase rahvusidentiteedile. Oma territoriaalse kogukonna liikmetega suhtlemine jätkus sellest hoolimata, kas kuuluti samasse kirikusse või mitte. On viidatud sellele, et eestlaste identiteedi kujunemisel ei etendanud usk erilist osa (Ea Janseni suuline teade), ent asundustes, kus pidevalt konfronteeruti võõrkultuurilise keskkonnaga, oli usu tähtsus identiteedi säilitamisel küllaltki suur. Hajalas on igal subidentiteedil defensiivse tausta tõttu suurem kaal: tundes endaksolemise ohtuseatust, hakatakse rohkem kinni hoidma kõikidest mõeldavatest identiteedi komponentidest. Väljarändamise ajaks olid eestlased peamiselt luterlased ja väljarännumaal hakati tajuma selle konfessiooni seotust teiste subidentiteetidega, mis üheskoos moodustavad koguidentiteedi. Näiteks emamaal õigeusku siirdunud, kes hiljem asunikena võõrsil elasid, soovisid uuel asukohamaal uuesti usku vahetada ning luterlaseks hakata (ohtu tajuti selgesti Venemaa kirikuringkondades ning võeti selle vastu vajalikke meetmeid²²). Niisuguses käitumises on äratuntav soov tõmmata selge piir omade ja võõraste vahele, luua tugevam kokkukuuluvus omadega ning selgem eristus võõrastest. Nii kindlustas luterlus oma positsioone hajalas.²³ Suuremates gruppides elades, kus oht identiteedile on väiksem, võidi siiski säilitada ka õigeusk. Kaug-Ida eesti asundustes, mille rahvastik pärines peamiselt Lääne-Eesti saartelt, kus oli juba varem toimunud ulatuslik usuvahetusliikumine, olid elanikest umbes pooled õigeusku²⁴ ning tagasipöördumise kohta luteri usku andmed puuduvad. Esimese maailmasõja eelsel ajal ei olnud sealsetes küldes ka kirikuhooneid. Kaug-Idas asuvate eesti küldade luterlasest elanike ainsaks võimaluseks kuulda eestikeelset jutlust oli Vladivostoki luteri usu kirik, kus teenistusi peeti läti, soome ja saksa keele kõrval ka eesti keeles.²⁵

²¹ Tallorahva Postimees, 1857, 26. juuni.

²² Vt. Virulane, 1885, 12. veebr.

²³ A. Nigoli teatel moodustas konfessionaalse erandi Altai asuv Estonia asundus, kus elas ka suurem kogukond baptiste (**Nigol, A.** Eesti asundused Siberis III. – Postimees, 1917, 28. sept.). Baptiste oli ilmselt ka Vambola asunduses Mariinski kreisis, kus Eestist tellitavate ajalehtede-ajakirjade nimekirjas esineb ka baptistlik Teekäija (vt. Sakala, 1911, 28. veebr.).

²⁴ **Lange, J.** Eesti asunikude oludest Lõuna-Ussurimaal II. – Postimees, 1904, 17. veebr.

²⁵ **Lange, J.** Kiri Siberi Ida-rannalt. – Postimees, 1903, 14. märts; Postimees, 1904, 5. mai; **A. A.** Eestlased Kaugel Idas IV. – Pealinna Teataja, 1915, 10. sept.; **Adel.** Kaugelt Idast. – Pealinna Teataja, 1916, 4. aug.

USUELU JA KIRIKUELU

Asunduste usuelu rajanes selle alguspäevil asunike isiklikul initsiatiivil. Inimeste esmane mure oli ehitada üles elu- ning majapidamishooned. Kirikute ja palvemajade rajamisele sai mõtlema hakata siis, kui majanduslik järg oli paranenud. Nii peeti asunduste algaegadel jumalateenistusi ja pühakirja ettelugemisi asunike juures kodudes. Jutlusi pidasid asunikud ise, kuna professionaalseid võimalikke nende hulgas polnud. Ka muud kiriklikud talitused, nagu ristimised ja matused, toimetasid asunikud ise. Usuhariduse tase oli aga koduse õpetamise tõttu madal, eriti segakülades ning külades, kus usuline innukus polnud väga suur. Asunike kirjades kurdeti usuelu kiratsemist.²⁶ Nii kirjutab üks Siberis elav eesti asunik: "Laps ise ei tea ühestgi usust midagi, ta oleks valmis ennast ka türklaseks ehk hiinlaseks tunnistama."²⁷ Probleemid tekkisid abiellumisel: vanem generatsioon ei pidanud õigeks noorte abiellumist ilma armulaua käimata, kirikuseadus aga keelas leeritamatuid kiriku liikmeks vastu võtta. Paljud keeldusid usulist haridust saamast ning polnud harvad juhtumid, seda eriti segakülades, kui kirikliku laulatuse eesmärgil astuti vene õigeusku.²⁸ Kui 1898. aastal tuli Omski luteri usu kirikuõpetaja Blumbergi juurde keegi 32-aastane inimene ja palus end ristida, leeritada, armulauale võtta ja pärast seda ristida ka tema väljaspool abielu sündinud laps, olid klerikaalsed ringkonnad ärevil.²⁹ Usuõpetuse amatöörlik edasiandmine, kirikute ja koolide puudumine, luterlike asunike hajutatatus laialdasel territooriumil olid põhjused, mis raskendasid asunike järeltuleval põlvel vanemate usku omandada ning asunduste usuelu edasi kanda. Paljudes asunike kirjades kurdetakse just noorte harimatust ning üldise haridus- ja usuelu allakäiku. See ei tarvitsenud küll olla valdav, kuid siiski küllalt sage, et viidata puudustele ning olukorra parandamise vajadusele.

Kui asundused olid algusraskustest üle saanud, hakati ka usuelule suuremat rõhku panema. Ehitati kirikuid ja palvemaju, seda peamiselt koguduste omal initsiatiivil ja finantseerimisel. Niisugune asjade areng oli Venemaa luterlike koguduste puhul tavaline. Kirikute ülalpidamine oli samuti koguduste endi õlul, kes said oma sissetulekud kirikumaksudest, annetustest ja korjandustest.³⁰ Enam ei rahuldanud asunikke senine koduste jumalateenistuste pidamine ning ametisse kutsuti kösterkooliõpetajad. Kuna kirikuelus peeti oluliseks emakeelset asjaajamist, suunati pilgud Eestimaa poole. Eesti ajakirjanduses avaldatud Siberi eesti asunike kirjades on sageli üleskutseid leidmaks inimesi, kes oleksid haritud ning valmis hakkama asunduste usu- ja hariduselu edendamaks.³¹ Emamaalt oodati impulsse ja värsket verd, mis tiivustaks usuelu asundustes.

²⁶ Näit. Postimees, 1910, 23. dets.

²⁷ Postimees, 1899, 6. sept.

²⁸ Samas.

²⁹ Eesti Postimees, 1901, 7. juuni.

³⁰ Roemmich, H. Die evangelisch-lutherische Kirche in Russland, 24.

³¹ Näit. Perno Postimees, 1861, 15. märts.

Kösterkooliõpetaja osa asunduse kiriku- ja koolielus oli suur, amet eeldas vastutust ja ka autoriteeti, sest see isik pidi olema asunduse elu juht mitmes liinis. Hajali asuvates ja paljusid kogudusi hõlmavates kirikukihelkondades³², kus kirikuõpetaja jõudis suure töökoormuse ja pikkade vahemaade tõttu iga kogudust külastada korra või paar aastas, oli kösterkooliõpetaja peaaegu kõikides ameti-ülesannetes pastori abi ja asemik. Organiseeritud kirikuelu ja noorsoo kristlik kasvatus olid temata mõeldamatud. Kösterkooliõpetaja pidas lugemisteenistusi, olles ühtlasi organist, ta ristis lapsi, mattis surnuid, oli usuõpetaja ja andis leeriõpetust, pidas kirikuraamatut ning külastas haigeid. Üksnes laulatus, konfirmatsioon ja armulaua jagamine olid pastori ainuülesandeks.³³ Lisaks pedagoogi- ja vaimulikutööle juhatasid kösterkoolmeistrid laulu- ja pillikoore, korraldasid näite- ringe ja edendasid seltsielu muul moel.³⁴

Kui näiteks 1864. aastal asutatud kirikukihelkonnast, kuhu kuulusid eesti külad Ülem-Bulanka ja Ülem-Suetuk, kirikuõpetaja 1879. aastal lahkus ning kogudusi hakkas külastama õpetaja Irkutskist üks kord aastas, langes teenistuste pidamine ja kogu usuelu korraldamine kösterkoolmeistri õlule.³⁵ Kui 1881. aastal tuli Ülem-Suetukki kösterkoolmeistriks Peter Erik Lindholm, oli just tema see, kelle eestvõttel rajati mahapõlenud kooli- ja palvemaja asemele uus ning hiljem ehitati ka eraldi kirikuhoone.³⁶

Kuna õpetaja sai oma kogudustes käia vaid paar korda aastas, oli tema töökoormus iga visiidi ajal suur: tal tuli pidada jumalateenistusi, õnnistada leerilapsi, laulatada ja ristida. Kirikuõpetajale esitati suuri nõudmisi ka keeleoskuses: luterlaste külad Siberis moodustati sageli konfessiooni, mitte rahvuse järgi, elanikkond oli mitmekeelne ning pastoril tuli jutlustada eri keeltes. Jenissei kubermangu Rõbinski külast saadetud asunikukirjas räägitakse sealsest õpetajast, kes peab jutlusi eesti, läti ja soome keeles.³⁷ Nii esitas vaimulik töö Siberi asundustes kirikutegelastele suuri nõudmisi, millele sugugi igäüks ei vastanud. Sobivate eelduste ning entusiasmi vaimulike leidmine polnud kerge. Seda tunnistavad ka asundustest saadetud ja Eestimaa ajakirjanduses avaldatud kirjad.

Asunduste usuelu ei olnud emamaa abita mõeldav. Asunikud ootasid Eestist usulist kirjandust, mida ka saadeti. Asunike kirjades tänatakse Eestist läkitatud eestikeelsete piiblite, katekismuste ja lauluraamatute eest.³⁸ Kodumaa abi ulatus isegi kultushoonete rajamiseni: soome–eesti segakülas Ülem-Suetukis ehitati

³² 1905. aastal oli ühes kirikukihelkonnas keskmiselt 5500 elanikku, keda teenis vaid üks pastor. Sageli teenis üks pastor üle saja koguduse, seega jõudis ta igasse kogudusse vahel vaid korra 3–5 aasta järele (**Stumpp, K.** Verzeichnis der ev. Pastoren, 117).

³³ **Roemmich, H.** Die evangelisch-lutherische Kirche in Russland, 30–31.

³⁴ Vt. Olevik, 1891, 15. apr.; Tallinna Teataja, 1914, 27. veebr.; **Nigol, A.** Eestlaste asundused ja asupaigad Venemaal, 83.

³⁵ Valgus, 1885, 28. juuli.

³⁶ Wirmaline, 1889, 13. mai.

³⁷ Postimees, 1899, 6. juuni.

³⁸ Perno Postimees, 1861, 15. märts.

palvemaja Soome senati finantseerimisel. Senat tasustas ka Omskis resideeruvat ning asundusi reeglipäraselt külastavat kirikuõpetajat.³⁹

Kiriklik elu, mis asunduste algaegadel baseerus asunike entusiasmil, sai aja jooksul institutsiooniliseks. Kirikute ja palvemajade olemasolu, vaimulike tegevus ja koguduste organiseeritus tugevdasid asunike identiteeti. Luteri usk kui eestlaste usk kindlustas oma positsioone külas ning koondas asunikke kiriku ümber. Kiriklikud sakramendid, mis fikseerisid inimese ühiskondliku staatuse, seoti otseselt kirikuga. 19. sajandi viimastel aastatel hakati nõudma kiriklike talituste läbi viimist ainuüksi kirikus.⁴⁰

Asunduste koguduste elu sõltus eelkõige koguduse kompaktsusest ja elujõulisusest. 1916–1917 kavatseti suureks paisunud kirikukihelkondi tükeldada⁴¹ ja luua ka Lääne-Siberi eesti kogudus. A. Nigol, kes oli äsja saabunud ringreisilt mööda Siberi eesti asundusi, soovitas koguduse õpetaja residentsiks Omi asundust, kus eestlased elasid kompaktselt.⁴² Ta soovitas asutada puhteestikeelne kogudus ka Jenissei kubermangu, koguduse õpetaja asupaigaga Krasnojarskis või Kanskis.⁴³ Seesugune rahvusliku ja territoriaalse printsiibi ühendamise idee tekkis oludes, mis märgatavalt erinesid varasematest. Kunagine talutaredes jumalateenistuste ja piiblitugemiste pidamine asunike endi poolt oli kadunud. Suuremates külates olid kirikud ja palvemajad, ametis peeti pastoreid ja köstreid, noorsoole anti vaimulikke teadmisi. Haridus – ja mitte ainult vaimulik – on valdkond, millest asunduste usu- ja kirikuelu ülevaates mööda ei saa minna. Nii nagu protestantlikus keskkonnas tüüpiline, olid ka Siberi eesti asundustes just kirikukogudused need, kes koolihariduse andmise eest hea seisid.

KOOL

Kuni 19. sajandi lõpuni puudus Venemaa tsaaririigis kõiki rahvusgruppe hõlmav ühtne koolisüsteem. Siberis piiras koolivõrgustiku arengut elanikkonda puudutavate andmete lünklikkus, mida süvendas väljarändajate pidev juurdevool Venemaa Euroopa-osast, ning suuresti ka õpetajate kaadri nappus.⁴⁴ Paljudele vähemusrahvustele tähendas see, et järelkasvu harimisega tuli omal jõul hakkama saada. Asunduste algusaegadel puudusid külates kooliõpetajad ja koolimajad. Kui esimeste väljarändajate hulgas olidki mõned kooliõpetajad, siis ei jätkunud neid laste lugema ja kirjutama õpetamiseks. Kooliharidust jagati kodus, mõnel pool üüriti kooliealiste laste harimiseks ruumikam talutuba ning palgati mõni arukam

³⁹ Wirmaline, 1889, 13. mai.

⁴⁰ Sakala, 1899, 22. jaan.

⁴¹ Roemlich, H. Die evangelisch-lutherische Kirche in Russland, 23.

⁴² Nigol, A. Eesti asundused Siberis II. – Postimees, 1917, 26. sept.

⁴³ Nigol, A. Eesti asundused ja asupaigad Venemaal, 59.

⁴⁴ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX–начало XX в. Тоим. Е. Д. Днепров. Москва, 1991, 413.

peremees lapsi õpetama. Seesuguse hädaabinõu kasutegur ei saanud kuigi suur olla ja nii oli kooliealiste põlvkonna kirjaoskamatus protsent üpris kõrge.⁴⁵ Sellest, et asunduste hariduselu kiratseb, oli juttu paljudes Eestimaale saadetud asunikukirjades. Viis aastat pärast eesti asunduste loomist Kaug-Idas kurdetakse väljarändaja saadetud kirjas koolide puudumist ja laste harimatust eesti külates.⁴⁶ Kaevatakse selle üle, et lapsevanemad peavad koolide asutamist ja laste koolisaatmist ülearuseks.⁴⁷ Hariduse puudumist ja kirjasõna põlgamist peab ebausuvohamise põhjuseks asunik, kes ühtlasi teatab, et Mariinski kreisis on 250 eesti pere kohta tellitud vaid kaks ajalehte. Ta kirjutab ka nõiduse ja kurja silma uskumisest, "ebausu mõjul leiduvatest mõnesugustest rumalatest kombetest".⁴⁸ Keegi asunik S. Nieländer kirjutab: "Moodis on, et tüdrukud poiste juurde õõseteks koju käivad. Elukombed on toored ja harimatad, sest et siin koolid ja igasugune kirjandus puudub."⁴⁹ Vajakajäämisi asunike laste harimises ei teadvustatud üksnes erakirjade najal. 1910. aastal Peterburis Jaani kiriku kooli saalis peetud I eesti asunduste hariduskoosolekul, kus osalesid küll peamiselt saadikud Peterburi kubermangu eesti asundustest, tõdeti asunike teise põlvkonna harimatust.⁵⁰

Vajadust koolide järele, mida asunikud võõrale maale siirdudes pakilisemate ülesannete koorma all ehk kohe nii selgesti ei tajunud, hakati elujärje paranedes üha teravamalt teadvustama. Koolide tekkimine Siberi eesti asundustes algas 19. sajandi keskel ja teisel poolel⁵¹ ning on seotud kirikukogudustega. Asunduste kool oli kiriku laps. Kirikukogudused olid need, kelle initsiatiivil hakati järeltulevale põlvele kooliharidust jagama, ehitama koolimaju ja palkama kooliõpetajaid. Emakeelne õppetöö ning jumalateenistus, mis protestantlikes maades ikka käsikäes käinud, muutus eluolu edenedes tunnuslikuks ka Siberi eesti asundustele. Luteriusuliste kirjaoskustase, mis võrreldes muu sealse elanikkonna omaga on olnud kõrgem⁵², seletub luterliku, usulis-pedagoogilist kasvatustööd oluliseks pidava traditsiooniga. Teisalt tingis see ka koolihariduse klerikaalse

⁴⁵ Postimees, 1899, 6. sept.; **Arens, I.** Eestluse tekkest Peipsi taga, 117.

⁴⁶ Postimees, 1904, 3. apr.

⁴⁷ Olevik, 1893, 4. jaan.; 1897, 16. sept.; Peterburi Teataja, 1909, 3. okt., 21. okt.

⁴⁸ Olevik, 1903, 6. nov.

⁴⁹ **Nieländer, S.** Kiri Siberist. – Rahva Päevaleht, 1909, 6. veebr.

⁵⁰ Sakala, 1910, 5. apr.

⁵¹ Esimeseks eesti kooliks Lääne-Siberis oli Rõškovo kool, mis asutati 19. sajandi keskpaiku (**Kulu, H.** Eestlaste tagasiränne 1940–1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel. Tartu, 1997, 115).

⁵² Kirjaoskuse tase oli 1897. aastal Venemaa sakslastel 78,7% (**Baaden, A.** Aussiedler – Migration. Historische und aktuelle Entwicklungen. Berlin, 1997, 29), eestlastel 88–90%, lätlastel 82% (**Kulu, H.** Eestlaste tagasiränne 1940–1989, 118); vrd. mõne Venemaa piirkonna rahvastikul keskmiselt vaid 10–15% (Очерки истории школы и педагогической мысли, 415–416). 1926. aasta rahvaloenduse andmeil olid eestlased Nõukogude Liidus kirjaoskuse tasemelt (iga tuhande kohta 724) pärast karaiime, lätlasi, tšehhe-slovakke neljandal kohal (**Maamägi, V.** Uut elu ehitamas. Eesti vähemusrahvus NSV Liidus (1918–1940). Tallinn, 1980, 70).

suunitluse. Kogudus, kes asutas kooli, palkas sinna kooliõpetaja. Kui 1881. aastal allutas riik luterlikud koolid rahvaharidusministeeriumile ning koolide üle hakkasid järelevalvet teostama kubermangu rahvakoolide direktorid ja neile alluvad inspektorid, säilitas kogudus praktikas siiski oma mõju koolile.⁵³ Olukorras, kus veel lisaks puudusid fikseeritud õppekavad ning õpetuse suunitlus sõltus koguduse tasustatud õpetaja suvast⁵⁴, oli koguduse mõju koolile vägagi suur.

Koolihariduse klerikaalne suunitlus ja suhteline konservatiivsus olid tegurid, mille vastu astuti näiteks I eesti asunduste hariduskoosolekul. Samas peeti vajalikuks asunduste koolides usuõpetuse kõrval rõhku panna ka "teadustele".⁵⁵

Seotus kogudusega tähendas asunduste kooli puhul tegelikult tihedat seotust esivanemate traditsiooni ja väärtushinnangutega. Oluliseks tuleb pidada emakeele tähtsustamist haridus- ja usuelus. 19. sajandi lõpul üle Venemaa rullunud venestamiskampaania puudutas otseselt ka koole. 1893. aastal ilmus rahvaharidusministeeriumi määrus, mille kohaselt saadeti suurematesse koolidesse venekeelseid kooliõpetajaid. Viimaste defitsiit ei lasknud aga koolist kujuneda relva, mille abil muukeelseid asunikke venelasteks muuta. Alates 1904. aasta lõpust kehtis Venemaal senisest liberaalsem rahvuspoliitika, mis muutis külakoolid taas rahvuskeelseks. 18. juunil 1905 teatas Nikolai II: koolidest ei tohi saada kunstliku venestamise instrumenti ning senisest rohkem tuleb õppekeelena kasutada emakeelt. 23. septembril 1907 väljaantud seadus lubas oma vahenditest ülalpeetavates asunike koolides kõiki aineid peale vene keele, vene geograafia ja vene ajaloo õpetada emakeeles. Kool kui keele säilimise väline faktor ei toetanud assimileerumist⁵⁶ ning oli ka järgnenud aastakümnetel oluliseks identiteeti tugevdavaks teguriks.

Sarnaselt usueluga oli hariduseluski oluline asunduste kontakt Eestimaaga. Vajadused, mis asunduste koolide rajamisel ja ülalpidamisel tekkisid, suunasid asunike pilgud vana kodumaa poole. Juba asunduste rajamisest saadik toonitati sealt saadetud kirjades nõudmist kodumaalt tuleva kooliõpetaja järele ning tehti omapoolseid pakkumusi palga ja muude tingimuste osas.⁵⁷

A. Nigol, olles oma reisidel Venemaa eesti asundustesse välja selgitanud sealset vaimuelu vajadused, avaldas Eesti ajakirjanduses nimekirja eesti asundustest, kus oodatakse eesti kooliõpetajat.⁵⁸ Nii ei olnud Eestimaal asunduste lootused teadmata ning tee Siberisse oli õpetajatele valla. Asundustes maksti kooliõpetajatele enamasti suuremat palka kui ametivendadele kodumaal, mõnel pool

⁵³ Neutatz, D. Zwischen Spracherhalt und Assimilierung. Russlanddeutsche und Donauschwaben vor 1914 im Vergleich. – Rmt.: Deutsche in Russland. Koost. H. Rothe. (Studien zum Deutschtum im Osten. Heft 27.) Köln, 1996, 62–63.

⁵⁴ Sakala, 1910, 5. apr.

⁵⁵ Sakala, 1910, 8. apr.

⁵⁶ Neutatz, D. Zwischen Spracherhalt und Assimilierung, 65.

⁵⁷ Näit. Tallorahva Postimees, 1857, 26. juuni; Perno Postimees, 1859, 18. märts; 1861, 15. märts; Sakala, 1910, 1. veebr.; Postimees, 1910, 23. dets.

⁵⁸ Nigol, A. Kooliõpetajatele. – Wabadus, 1917, 12. sept.

kohustusid asunikud tagama kooliõpetajale tasuta elamispinna, kütte, valgustuse ja muud soodustused. Ometi oli raskete kohanemistingimuste tõttu õpetajate kaadri voolavus asundustes suur⁵⁹ ning vajadus täienduse järele pidev. Viimase rahuldumist peeti aga Eestimaa abita võimatuks.

Asunike poolt Eestisse läkitatud kirjades palutakse asundustesse saata kooliõpikuid ja tänatakse soojalt kodumaalt juba saabunud raamatute eest.⁶⁰ Ülem-Suetuki külla 19. sajandi lõpul ehitatud koolimajja osteti kodumaa toetusel harmoonium.⁶¹ Eestimaa pidev kultuuriline mõju asundustele Siberis oli märgatav.

KOOL JA KIRIK PÄRAST OKTOOBRIPÖÖRET

Oktoobripööre paiskas segi asunduste usu- ja hariduselu. Hävitava mõjuga dekreet 21. jaanuarist 1918 lahutas kiriku riigist ja kooli kirikust.⁶² Hiljem karmistati dekreeti Kommunistliku Partei Keskkomitee ja Rahvakomissaride Nõukogu määrusega 8. aprillist 1929. Kogu kirikute ja koguduste vara kuulutati riigi omandiks. Sellega võõrandati kõik kirikuehitised, palvelad koos sisseseadega ja kirikukoolid. Kirikutelt võeti ära õigus omada vara ja olla juriidiline isik. Viimane tähendas, et ka edaspidi koguduste ehitatavad hooned läksid riigile ja neid võidi kasutada vaid võimude loal. 21. jaanuari 1918. a. dekreet keelas usuõpetuse koolides. Kogudustelt võeti õigus kirikus või väljaspool kirikut anda usuõpetust. Lubatud olid üksnes grupiõppused, millest võis osa võtta maksimaalselt kolm inimest, kes pidid olema üle 18 aasta vanad. Religioossed veendumused pidid välja surema koos vanema generatsiooniga ja noored kasvama ateistlikus vaimus. Kösterkooliõpetajad seati valiku ette: otsustada tuli kas vaimuliku või kooliõpetaja ameti kasuks. Dekreet andis valikule selge sisu: kooliõpetajal keelati kiriklike talituste pidamine, need aga, kes valisid vaimulikuameti, pandi ühisnimetaja alla "kõikide konfessioonide kultuseteenrid" ja nad kuulusid "mittetöötava elemendi" hulka. Koos kapitalistide, kaupmeeste, endiste tsaaripolitsei ametnike, kurjategijate ja vaimuhaigetega võeti neilt ära aktiivne ja passiivne valimisõigus.

Vaimulik töö siiski seisma ei jäänud. Olukorda leevendasid entusiastist rändõpetajad, kes sõitsid asundusest asundusse ning jagasid jumalasõna. Üheks selliseks oli eelnimetatud August Nigol, kes aga 16. augustil 1918 mõrvati Permisi kohalike eesti kommunistide poolt. Need vaimulikud, kes enamlaste verevalamisest pääsesid, maksustati kõrgeimate maksudega, mida nad sageli vaid koguduseliikmete abiga tasuda suutsid. Maksujõuetuse korral rekvireeriti vaimuliku isiklik vara. Kõrgeim korteriüür, madalaim toiduainete ratsioon, piirangud

⁵⁹ Sakala, 1910, 8. apr.; Tallinna Teataja, 1914, 27. veebr.

⁶⁰ Perno Postimees, 1861, 15. märts; "Rahvalehe" kirjandus ja teadus, 1909, nr. 102.

⁶¹ Sakala, 1896, 17. jaan.

⁶² Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании. Сборник документов за 1917–1947 гг. Москва; Ленинград, 1947, 17.

sotsiaalkindlustuses – kõik see teenis usu väljajuurimist, mis sellega veel täispõrdeid sisse polnud saanud. Alates 1923. aastast ei võetud vaimulike lapsi kõrgkoolidesse õppima.⁶³ Siberis väljaantud eesti enamlaste ajalehe üheks meelis-teemaks oli sel ajajärgul "usuhullustuse" vastane propaganda ning eesti asunduste vaimulike ja kooliõpetajate laimamine.⁶⁴

1923. aastal asutati Venemaal üleriigiline keskkomitee Sobor usu ja vaimulike jälitamiseks. Eriti aktiveerus nimetatud organ pärast Stalini võimuhaaramist, kui toimusid ulatuslikud vaimulike arreteerimised.⁶⁵ Repressioonide tagajärjel oli 1924. aastal luteri kirikus Venemaal ametis veel 2 piiskoppi, 13 praosti, 66 pastorit, mis teeb kokku 81 vaimulikku. Enne revolutsiooni oli vaimulikke aga 198. Revolutsiooni järel olid peale lätlase Grünbergi ja soomlase Laurikalla kodumaale lahkunud kõik soome (26), eesti (4), läti (3) ja rootsi (2) vaimulikud.⁶⁶ Siiski ei olnud riik siamaani suutnud usku välja juurida. Nii ei olnud vilja kandnud koguduste ja usuliste objektide ülikõrge maksustamine, sest maksud maksti ära annetustest. Nüüd asus kommunistlik režiim otserünnakule. Seadus religiooniühingute õiguste kohta 8. aprillist 1929 sisaldas mitmeid sätteid, mis lihtsustasid vaimulike ja koguduseliikmete represseerimist. Võimule ohtlikuks kvalifitseeritud toiminguid – rahvusliku ja religioosse vaenu õhutamine, usuõpetuse andmine lastele ja alaealistele, antirevolutsiooniline ja valitsusvastane propaganda, raha kogumine ja varjamine – karistati vangla, sunnitöö või surmanuhtlusega. Peagi võeti suund otseselt pastorite vastu. Selleks asutati 1925. aastal sõjakate ateistide ühing. Selle rakukesed olid V. Maamäe andmeil hõlmanud aastaks 1927 ligi 500 eestlast.⁶⁷ Kui 1. jaanuaril 1928 oli ühendusel üle kogu maa 3980 rakukest ja 123 000 liiget, siis 1930. aastal 35 000 rakukest ja 2 miljonit liiget. 1928. aastal raputas maad jõuludevastane kampaania, mis järgnevatel aastatel kiriklike pühade ajal veelgi karmimal kujul korduma hakkas. Eesmärgiks oli ka lõpetada pühapäeva pühitsemine. Samal ajal leidis aset võitlus kirikukelladega.⁶⁸ See jätkus ka järgnenud aastatel. Ülem-Suetuki kiriku risti mahavõtmist ning rahva protesti enamlaste aktsioonide vastu kirjeldab 1926. aastal sündinud mees⁶⁹:

– Seda mäletan, kui kell ja rist alla saeti. Siis küll vanamoored tegid kisa! /.../ Me olime juures kohe, kui see rist maha lasti. Kullatud või niukene. Tornis seal üleval otsas, suur rist oli. /.../ Mägi oli rahvast täis, seal oli nuttu ja sõimamist ja häbistamist ja kõiki.

⁶³ **Arens, I.** Religioosne vaimsus – eesti koloniaalühiskondade kandetalana Lähis-Venemaa aladel 1861–1943. – Rmt.: Estonia Christiana: Eximo domini Johanni Köpp. Holmiae, 1965, 234; **Roemmich, H.** Die evangelisch-lutherische Kirche in Russland, 33–34.

⁶⁴ Näit. Siberi Tööline, 1920, 4. märts.

⁶⁵ **Arens, I.** Religioosne vaimsus, 235.

⁶⁶ **Roemmich, H.** Die evangelisch-lutherische Kirche in Russland, 40.

⁶⁷ **Maamägi, V.** Uut elu ehitamas, 125.

⁶⁸ **Roemmich, H.** Die evangelisch-lutherische Kirche in Russland, 41.

⁶⁹ Tsiteeritud küsitlused on teinud autor 1999. aasta juunis–juulis Krasnojarski krai Karatuzski rajooni Ülem-Suetuki külas.

Küsitaja: Aga kes need mahavõtjad olid, kas toodi kuskilt või?

– Ei toodud! Enda poisid. Üks oligi seesama J-i mees. /.../ A teine oli A.L. Tugev... Seesama J-i mees /.../ see ei julgend ... läks küll otsa, et saeb maha, aga ei julgend, aga teine võttis julgust, A.L. /.../ ronis sinna otsa ja rist kukkus partsi ... siiapoolde äärde. Mul easti meeles nigu praegu. No kaheksaastane olin. Oi, küll tegid kisa! Häbistasid...

Üle Venemaa rullus propagandalaine, mille sisu oli kirikuhoonete sulgemine. Kes selle vastu häält tõstis, tembeldati kulakuks ja kollektiviseerimise vastaseks ning represseeriti.⁷⁰ Usk võrdsustati oma ühiskonnakahjulikkuse astmelt alkoholi- ning usumehed ja puskariajajad kuulusid üheskoos nõukogude riigi vaenlaste hulka.⁷¹

1929/30 anti välja määrus jumalateenistuste keelamise ja kirikute sulgemise kohta. Täideviijaiks olid külades kohalikud kommunistid. Ülem-Suetuki kirikust ja selle sulgemisest jutustab sealne külaelanik:

Ma olin kümneaastane, kui kirik kinni pandi. /.../ Olin emaga kirikus. Ja mul on praegast veel meeles – küll oli see kirik ilus, küll ta oli ilus! Siis oli neli lühtert – tuled olid, küünlad /.../ Väga ilus oli kirik. Jõulu-aeg oli /.../ Meil oli siin all, kus nüüd on järv, külanõukogu – vaat siis see... [kohalik parteiaktivist – A. J.] tuli kirikusse ja viis sealt õpetaja ära. Ja siis pandi kirik kinni.

Üks 1931. aastal Eestisse jõudnud naine Kesk-Siberist Lindovski külast meenutab, kuidas kiriklike sakramentide jagamise (laste ristimine, surnute matmine) keelu korral tehti seda salaja. Asja avalikuks tulek ähvardas osalejaid häälõigusest ilmajätmisega, mis sisuliselt tähendas lindpriiks kuulutamist.⁷² Kirikud ja palvelad anti üle kohalikele täitevkomiteedele ning muudeti klubideks, tantsusaalideks, tallideks või ladudeks. Kirikute tornid lõhuti kohalike täitevkomiteede korraldusel noorkommunistide või selleks palgatud aktivistide poolt. Usutalitused läksid 1930. aastatel põranda alla ning neid peeti nüüd vaid perekonna või lähisugulaste ringis. Piibel ja muu vaimulik kirjandus peideti ära. Matusetalitusi hakkasid pidama vanad naised, keda küüditamine otseselt ei ohustanud.⁷³ Tava, et usutalitusi toimetavad külades vanemad naisterahvad, on sealtpeale püsinud tänaseni. Kui ühes asunduses loetles informant viimastel kümnenditel külas ja selle ümbruses tegutsenud usutoimingute läbiviijaid, siis olid need eranditult naisterahvad.

Ülevaade repressioonidest kajastab konkreetseid ning kogu riigile laienenud kirikuvastaseid abinõusid, ei kajasta aga otseselt seda, kui laastavalt mõjusid niisugused aktsioonid asunike eneseteadvusele. Nagu on märkinud Hill Kulu, oli rünnak kiriku vastu ka rünnak eesti asunduste ja eestluse vastu, sest luteri traditsioonil oli oluline osa eesti asunike elus.⁷⁴ Asunduste elu, mis kujutas endast

⁷⁰ Roemmich, H. Die evangelisch-lutherische Kirche in Russland, 41.

⁷¹ Maamägi, V. Uut elu ehitamas, 122.

⁷² Päevaleht, 1931, 12. apr.

⁷³ Arens, I. Religioosne vaimsus, 236.

⁷⁴ Kulu, H. Eestlaste tagasiränne 1940–1989, 120.

süsteemset tervikut ning mille orgaaniliseks osaks oli kirik ja kogu usufäär, sai tollastes sündmustes rängalt muserdatud ning tollaegsed haavad on alles tänaseni.

Oktoobripööre mõjutas otseselt ka asunduste kooli. 30. oktoobrist 1918 pärineb Vene SFNV Rahvahariduse Rahvakomissariaadi määrus vähemusrahvuste koolide kohta, mis käsitles vähemusrahvuste võimalust saada emakeelset kooliharidust. Koolide juhtimine kuulus Rahvahariduse Rahvakomissariaadi vähemusrahvuste osakonna kompetentsi. Ka Siberis loodi Rahvahariduse Rahvakomissariaadi eesti sektsioon.⁷⁵ Probleeme tekitas õpetajate kaader. Suur hulk õpetajaid opteerus Eestisse, uus võim aga vajab uue ideoloogilise ettevalmistusega õpetajaid. Peterburis ja Siberis hakati korraldama erikursusi õpetajate koolitamiseks⁷⁶, seda aga ranges marksistlikus vaimus. Positiivse momendina tuleb rõhutada emakeelse kooliõpetuse säilimist. Kuigi õpetuse sisu mõjutas bolševistliku võimu lootus maailmarevolutsiooni vallandumisele, kandis rahvuskeelne kool siiski edasi rahvuse püsimiseks olulisi väärtusi. Nelja-, mõnel pool ka seitsmeklassiline eestikeelne kool oli see, mis emakeele säilimisele kaasa aitas. Just emakeelse kooliharidusega põhjendavad vanemad külaelanikud oma puudulikku vene keele oskust. 1923. aastal sündinud naine räägib:

– *Enne oli neli klassi ja siis kui ma juba lõpetasin, siis seitse. Lõpetasin seitse klassi. Ja puha eesti keelt. Anti ka [vene keelt – A. J.] ... Esimesed tunnid olid lampa, karta, parta – vat niuksed sõnad olid: vene raamatud anti. No nigu esimese klassi lapsele. Neljandas klassis juba hakati andma vene keeli sõnasi ja siis saksa keeles ka anti mõned sõnad /.../*

Küsitaja: *Ag enne käis kõik eesti keeles?*

– *Kõik eesti keeles! Mitte ühte sõna ei old vene keeles!*

1920. aastatel tugevnes koolis religioonivastane surve. Lapsed ei pidanud üksnes marksistlikku maailmavaadet omandama ja religiooni hülgama, vaid neis tuli äratada soov võidelda religiooni vastu väljaspool kooli, eelkõige perekonnas. Kooliinspektorite ülesanne oli lastele ootamatuid küsimusi esitades välja selgitada nende suhtumise religioonisse ja see, mil määral kodus vanemad lastele religiooni õpetavad. Siberi eesti enamlaste ajalehed süüdistasid kooliõpetajaid õpilaste religioosess "hullutamises".⁷⁷ Võim oli valmis vana õpetajate kaadri ohverdama ja andma maad uuele, ateistlikule. Järgnevatel aastatel represseriti palju vanu kooliõpetajaid. 1937–1938 keelati emakeelne kooliharidus ning suleti rahvuskoolid.⁷⁸ Rahvuskoolide sulgemine tähendas kõige muu kõrval ka seda, et segarahvastikuga külades, kus igal rahvusel oli seni olnud oma kool, tekkis nüüd üks venekeelne kool, mis oluliselt mõjutas rahvustevahelisi suhteid: vene keele oskus ning pidev omavaheline lävimine tihendasid kontakte eri rahvusest õpilaste vahel. See omakorda tõi kaasa segaabiellude sagenemise ning puhteesti perekonna

⁷⁵ **Maamägi, V.** Uut elu ehitamas, 110.

⁷⁶ Samas, 111.

⁷⁷ Näit. Siberi Tööline, 1920, 4. märts.

⁷⁸ **Roemmich, H.** Die evangelisch-lutherische Kirche in Russland, 42.

lagunemise.⁷⁹ Asunduste elanikud pidasid eestikeelse õpetuse lõpetamist 1930. aastatel oluliseks kaotuseks. Identiteedikaotuse põhjusena näeb 1929. aastal sündinud naine just eestikeelse koolihariduse puudumist:

– *Vat meil oli sellest paha, et me käisime koolis ja meil eesti keelt ei õpetatud. Ise eestlased – eesti keelt ei õpetatud. Kõik vene keeles! Ja nüüd siis eesti lugemine on vilets. Ei oska õieti vene keelt ega eesti keelt. Segadus on kõik.*

Teise maailmasõja järgset aega iseloomustab kirikliku elu ja emakeelse koolihariduse puudumine ning usuliste talituste toimetamine vaid koduses ringis ja poolsalaja. Suletud kirikud olid enamjaolt muudetud viljaaitadeks või ladudeks, mõnel pool ka klubideks. Kristliku kasvatusena asunikes tekitas kirikuhoonete mittesihtotstarbeline kasutamine pahameelt:

Küsitaja: *Ja praegu käib seal [kirikus – A. J.] tantsumaja ja kirikumaja korraga?*

– *See on ju Jumala pilkamine ju! Me ju lähme Jumalat pilkama sinna! /.../ Öö läbi seal /.../ tuled põlevad. Tantsivad ja mässavad /.../ seal sees. Korraga lähme jälle kaks–kolm vanamutti sinna Jumalat paluma. /.../ See ei ole õigus.*

Ülem-Suetuki külas, mis on suurim eesti asundus Siberis, 1990. aasta suvel kirikus pärast peaaegu 60-aastast vaheaega taas toimunud jumalateenistusel, kus teenis õpetaja Jaanus Noormägi Eestist, oli külaelanikele mitmetine mõju. Kiriku tegevuse taastamine elavdas asunduse usuelu. Nimetatud pastor on asundustes käinud ja kiriklike talitusi toimetanud ka järgnevatel aastatel.

Nõnda kirjeldab üks külaelanik pastori visiite:

– *Jaanus tuligi meid sest porist välja tõstma. Me olime ju siin patu poris. Ega me siin teadand miskit, kõik oli ju nigu kukerpallis.*

Pastori tegevus elustas nõukogude võimu alguspäevil läbilõigatud vaimse sideme emamaaga. Tema visiidid, mis on leidnud aset peamiselt jõulude ja jaanipäeva ajal, on külas oodatud sündmus. Lisaks tavapärastele kiriklikele talitustele saadakse temalt informatsiooni Eesti kohta.

Side emamaaga on taastumas ka hariduse vallas. Eesti keelt õpetatakse Siberis teadaolevalt ühes asunduses, Ülem-Suetukis, kus õpetajaks on kohalik elanik. Haridustaseme parandamiseks on külaelanikud avaldanud soovi saada eesti keele õpetaja Eestist. Nagu artikli autoril on olnud võimalus veenduda, peab külarahvas eesti keele tunde keele säilitamise vahendina oluliseks. Käesoleva aasta sügisel lähetas Eesti Haridusministeerium Ülem-Suetukki eesti keele õpetaja Eestist.

KOKKUVÕTE

Siberi eestlaste usu- ja hariduselu põimusid omavahel kuni oktoobripöördeni tihedalt. Asunduse kool, mis oli kasvanud välja kogudusest, oli viimase mõju all ning aitas noorsoos kinnistada vanemate aktsepteeritavaid väärtusi. Emakeele

⁷⁹ Kulu, H. Eestlaste tagasiränne 1940–1989, 128.

olulisus protestantlikus haridustraditsioonis aitas kaasa eesti keele ja vaimsure säilimisele asundustes. Nii usu- kui ka hariduselus säilis Siberi eesti asunduste tihe side Eestimaaga, mis tagas emamaa kultuurilise mõju kestmise. Oluliseks tuleb pidada ühiskondlike, majanduslike ja kultuuriliste raamtingimuste omavahelist seost: asunduste usu- ja hariduselus hakkasid ilmema elavnemistendentsid pärast seda, kui asundused olid jõudnud majanduslikult kindlamale järjele. Rahvusliku ja religioosse identiteedi põimitus tugevdas asunike *meie*-grupi piire ning on sellega pikkade aastakümnete jooksul aidanud kaasa asunduste kultuurilise omanäolisuse säilimisele.

Repressioonid, mis nõukogude perioodil tabasid ka Siberi eesti asunduste usu- ja hariduselu, mõjusid laastavalt asunduste kultuurilisele arengule. Nõukogude võimu kehtestamise järel lõigati läbi sidemed, mis olid pikkade aastakümnete jooksul köitnud Siberi eesti asundusi emamaaga ning taganud selle kultuurilise mõju asundustele. Viimase aastakümne sündmused on aidanud nii kiriku kui ka hariduse liinis taastada varem katkenud vaimset sidet asunduste ja emamaa vahel.

CHURCH AND SCHOOL IN ESTONIAN SETTLEMENTS IN SIBERIA

Aivar JÜRGENSON

The Estonian settlements in Siberia that formed during the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century as communities of deportees and voluntary resettlers have preserved their peculiarity in the strange cultural environment for many decades. Religion and school education have played an essential role in the development of the identity of the Siberian Estonians.

The religious and educational lives of the Siberian Estonians were tightly entwined up to the October revolution. The school of the settlements had established church congregations and was under the influence of the church, helping to establish in the young the values accepted by their parents. The importance of the mother tongue in the Protestant educational tradition facilitated preservation of the Estonian language and spirituality in the settlements. The connection between the settlements and Estonia remained strong both in the religious and educational life, and this ensured the lasting cultural influence of the native country. One should also consider essential the relations between the internal network of social, economic and cultural conditions: the religious and educational life of the settlements started to display tendencies of enlivening after the settlements had become economically more well off. Intertwining of national and religious identities reinforced the borders of the settlers' "we-group", and by that contributed to the preservation of the cultural peculiarity of the settlements for many decades.

The repressions that during the Soviet period befell also the religious and educational life of the Estonian settlements in Siberia, had a devastating effect on the internal cultural development of the settlements. Establishment of the Soviet regime severed all contacts that for decades had connected the Siberian Estonian settlements to the native country and ensured its cultural influence on the settlements. The developments of the last decade have started the process of restoring the broken spiritual connection between the settlements and the native country, both for the church and for education: ministers from Estonia visit the settlements and Estonian schoolbooks are sent to Siberian Estonians.

CHURCH AND SCHOOL IN ESTONIAN SETTLEMENTS IN SIBERIA

The Estonian settlements in Siberia had formed during the second half of the 19th century and in the beginning of the 20th century as communities of peasants and voluntary settlers who preserved their identity in the rugged cultural environment for many decades. Religion and school education have played an essential role in the development of the identity of the Siberian Estonians.

The religious and educational life of the Siberian Estonians were greatly enriched up to the earliest settlement. The school in the settlements had expanded of church congregations and was under the influence of the church being established in the 19th century. The values accepted by men during the importance of the church in the Protestant educational tradition facilitated preservation of the Estonian language and identity in the settlements. The connection between the settlements and Estonia remained strong both in the religious and educational life, and this caused the lasting cultural influence of the native country. One should also remember essential the relations between the internal network of social, economic and cultural conditions, the religious and educational life of the settlements. The religious and educational life of the settlements had become increasingly more self-sufficient and autonomous and religious institutions maintained the forms of the "settlement" group and that contributed to the preservation of the cultural peculiarity of the settlements for many decades.